

Мирослав ПОПОВИЧ

МІФОЛОГІЯ В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ УКРАЇНИ

У статті передусім будуть запропоновані уточнення понять «міф», «міфологія» з метою наближення ідей та методів, опрацьованих у структурній теорії міфу, до реальності сучасних цивілізованих суспільств. Після цього буде відзначено культурно-історичні особливості України, що знайшли відображення у стійких, притаманних їй структурах політичного міфу. Врешті, буде розглянуто типові для сучасної суспільної свідомості України міфи, вплив яких особливо небезпечний на тлі труднощів посткомуністичного розвитку.

Я хотів би запропонувати уточнення поняття «міф».

Міф – це розповідь про історичні події, яка виконує одразу три функції:

а) розповідає про історичне походження даного встановленого порядку;

б) допомагає створювати візирець або норму соціальної поведінки та обґрунтовує право і етику;

в) реалізує себе у ритуалах і служить безпосередньому психологічному єднанню людей у колективних діях.

В суспільстві такі функції, як правило, поділені між різними сферами культури (наука пропонує пізнання історії й пояснення природних процесів, право і мораль формують норми, мистецтво духовно об'єднує людей). Синтез трьох відзначених функцій у одній-єдиній можливий тоді, коли їм приписується сакральний, священний характер.

Міф як оповідь про історію не підлягає сумніву чи перевірці, бо ж «має бути щось святе». Його неможливо пояснити за допомогою інших понять, адже він розглядається як джерело і основа усяких пояснень.

Міф, як сакральна історична оповідь, неявним чином формує норми поведінки своїх персонажів, які повинні бути загальними нормами.

Врешті, міф здійснюється у містерії, що оцінюється як священне дійство. Беручи участь у переживанні містерії, а саме, виконуючи певні ритуали, – учасники ніби повторюють

священну історичну подію ще і ще раз. Прикладом ритуального дійства такого типу є свято, виконання ритуалів якого наче переносить учасників у минулу «священну» подію.

Тому характерною ознакою міфу є уявлення про «священний» (літургічний) час, який ніби перебуває поза історією, й занурення в нього відбується щоразу, коли виконується міфологічне дійство.

Міфологією історичну оповідь робить не її звертання до неприродного, а функція: вивести сучасність з певних історичних джерел, прийняти їх як «священні», вказати там норми поведінки й через ритуали (передусім свята) поєднати сучасність з «вічним минулим», відтворюючи його знову і знову через мистецтво і ритуал. Війна теж може сприйматися як своєрідне свято.

Значним досягненням соціології та етнології є описання соціальних структур і суспільних становищ, найбільш схильних до міфологічної свідомості.

Віктор Тернер у своїх працях показав, що і в найархаїчніших культурах існують як стійкі структури, так і спільноти, що протилежні до них як «антиструктури» (*comunitas*). Перебуваючи у протистоянні до нормованого та інституціоналізованого суспільства, *comunitas* мобілізує відчуття родового зв'язку між людьми. Це і є джерелом світовідчуття, у якому народжуються «міфи, символи, ритуали, філософські системи і твори мистецтва» (Тернер). Відповідно, стійкі структури прагнуть догматизувати свою ідеологію.

Як взірець класичних безструктурних *comunitas*, позбавлених внутрішньої організації, Тернер розглядає три типи соціального стану: лімінальний, або «пороговий», маргінальний та пригнічений. Лімінальне становище – це становище у проміжку між різними соціальними статусами, зазвичай у періоди ініціації, тобто переходу з одного статусу до іншого. У нинішніх суспільствах ідеться не стільки про аналогії ініціації, скільки про перехідність становища взагалі, – наприклад, про студентську молодь. Маргінальне становище властиве для соціальних груп, що перебувають «на узбіччі» соціальних структур (простий приклад маргіналів – злочинний світ, зокрема у місцях позбавлення волі; але до маргіналів можна віднести і старшу, відсторонену від справ, «пенсійну» групу і, в певному сенсі, армію). Врешті, у суспільствах існують групи, що перебувають під гнітом усього соціуму – кастові або етнічні домішки, різнорідні соціальні низи.

Можна відзначити близькість становища *comunitas* до того, що Дюркгайм назвав становищем аномії (буквально беззаконня). Аномія в суспільстві настає тоді, коли старі цінності й норми зруйновані, а нові ще не утвердилися. Не завжди буває перехід до кращого – досліджувались і такі становища в суспільстві, як «простір смерті» чи «культура терору» (М. Тауссіг), коли настає справжній хаос – не торжество зла, а втрата критеріїв, за якими відрізняють добро і зло. Тоді «усе можна» (російський злочинний світ означив це словом «беспредел»). Таке становище є глибокою аномією, проте можливі й поверхові ураження соціального організму.

Comunitas може мати структуру, іноді дуже жорстку, але щодо пануючих інститутів вона виступає як «беззаконня». Раніше чи пізніше члени «антиструктури» починають вимагати чистієї абсолютної влади, починається інституціоналізація *comunitas*, а з нею і смерть «*elan vital*», пасіонарності.

Як окремі випадки структурних і антиструктурних груп можна розглядати запроваджені Ф. Теннісом (Тоєннієс) поняття нації як суспільства (*die Gesellschaft*) та нації як спільноти (*die Gemeinschaft*). У певному сенсі це розрізнення продовжувало ідею «волі усіх» і «загальної волі» Жана-Жака Руссо. У *Gesellschaft* «національний дух» або «воля усіх» перебувають ніби у відчуженому вигляді, *Gemeinschaft* сприймається як безпосередня духовна реальність етносу. Оскільки справжня безпосередня позаінституціональна спільнота можлива лише у невеликій общині, нація-*Gesellschaft* реалізується у міфі про «кров і землю» як основу етносу.

Міфологізація політичного життя охоплює: 1) створення міфів про місійне походження й призначення пануючої влади чи опозиційного руху як носія абсолютного добра; 2) утвердження уявлень про деструктивну й історично безперспективну природу ворожого табору як носія абсолютного зла. Історія та сучасність уявляються таким чином як арена боротьби добра («наших») і зла («їхніх»).

Місійність верховної влади втілюється в уявленні про харизму, що ніби властива голові співтовариства, найчастіше монархові. Між владикою, що наділений владною харизмою, і пересічними членами спільноти є медіатори, котрі, з одного боку, представляють верховну владу, а з іншого – виконують перед нею функції заступників за простий народ. Криза влади виявляється передусім у втраті довіри до проміжкового ступеня

структури. Це можна вважати основною міфологемою соціальної структури.

Первинне значення терміна «Русь» належить до *Gesellschaft* і є «політичним» незалежно від того, що хроністи відрізняли слов'ян від русів як різні «етноси». Ясно, що йшлося про військово-політичну «варязьку» верхівку. Етнічним іменем термін «Русь» (у грецьких документах – *Rossia*) досить пізно визначився для полянських Київської та Чернігівської земель. Лише тому, що інші землі визнавали політичне верховенство Києва, вони були Руссю. Після того як ярлик на правління «Усією Руссю» татарські хани почали давати Москві, власне Русь стала Малою Руссю. Термін «Україна» – дуже пізній, до нього звикли лише у середині XIX ст., та й то не скрізь. Але коли Україна-Русь (будемо так, історично некоректно, називати нинішню Україну) опинилася у складі Великого князівства Литовського, терміни «Русь, руський, русин» набули суто етнокультурного значення, тоді як соціально-політичний термін «шляхтич» став синонімом слова «поляк».

«Поляк» означав статус в *Gesellschaft*. Селянин-«хлоп» не був «поляком». Шляхтич-русин за соціальним статусом був «поляком». Водночас структурний статус «польськості» тяжів до солідарності типу *Gemeinschaft*. Виступаючи як соціальна структура і елемент *Gesellschaft*, шляхта мала свою міфологію і поетику, що наближало її до *comunitas*.

Польська шляхта принципово виступала проти правової держави. Литовсько-руська шляхта створила правові умови свого входження у спільну Річ Посполиту, враховуючи норми римського права та умови, які забезпечували її панівне становище. Литовські конституції формують структуру, позбавлену етнокультурних апеляцій до *Gemeinschaft*.

В українській традиції шляхетність як соціальний статус не має нічого спільного з *comunitas*, а є суто соціально-політичним і структурним. Сприйняття шляхетності як польськості породило легенди, що їх історики спростовують з великими труднощами. Лише тепер ми знаємо, що переважна більшість шляхти на Україні не тільки у XVI – XVII, а й у XVIII ст. належала до україно-руської національності. Але для селян і козаків вони були чужими — коли не «ляхами», то «підляшками». Соціально-структурним феноменом була й церква, отже самоідентифікація українця з православним не відповідала реальності (у середині XVIII ст. три чверті українців були уніатами) і набувала характеру *comunitas* лише

в особливій, войовничо-фундаменталістській ідеології. Усе це привело до глибокого розколу в українському суспільстві.

В Україні-Русі вже у рамках Речі Посполитої складаються дві тенденції. Перша прагне покласти в основу *Gesellschaft*, що продовжує традицію самосвідомості церковної організації та Литовських конституцій. Найяскравішим її представником був митрополит Петро Могила. Як свідчить листування митрополита з папою у 1644 – 1645 рр., Петро Могила був готовий іти на широкий компроміс із західною церквою. Погоджуючись визнати примат папи римського, Могила наполягав на збереженні конфедеративного принципу, усталеного у східному християнстві. У разі прийняття пропозиції українського ієрарха, церква, природно, отримувала автокефалію, Могила – титул патріарха, а перед Річчю Посполитою відкривався шлях перетворення у конфедерацію трьох народів.

Політична концепція Петра Могилы та аналогічні проекти соціальної верхівки, що постали пізніше, згоріли у вогні української жакерії XVII ст. Проте залишилася могутня прозахідна течія в українській культурі, яка спиралася на систему освіти. Згодом із цієї системи вийшло чимало діячів, які активно підтримували західні тенденції в імперській культурі та політиці.

Протилежну традицію підтримували фундаменталістські течії в українському суспільстві, що були представлені православними братствами, войовничими антикатолицькими полемістами та низовими соціальними течіями, політичним лідером яких була Запорізька Січ.

По суті Запорізька Січ та усе козацьке товариство були певною «антиструктурою», яка доповнювала офіційні структури, передбачені Литовськими конституціями. Січ конституювалася як плебейський варіант рицарського ордену. Звідси сміховий, карнавальний характер обрядовості, включно з ініціацією; уявлення про запорожців як про чаклунів, численні шаманські уявлення, що пов'язували запорожців з причетними до раю чи пекла особливими людьми.

Селянство та міські низи небезпідставно бачили в козаках, особливо запорозьких, своїх захисників і політичних представників, майже міфологічних «заступників». У цьому середовищі народжується «легенда про Україну», що витримана в образності козацької епохи й цілковито обриває всю попередню історію. Релігійні та громадянські війни XVII

ст. викликали духовні потрясіння надзвичайної сили, які й породили національну міфологію пізнішої пори.

В українській національній міфології майже немає слідів класичної міфологеми царя-батюшки з його харизмою (іноді відчуженою – пор. уявлення про «самозванця», поширені в Росії) та знаттю-посередниками. Це зрозуміло, оскільки заступниками в основному міфі були козаки-«характерники» (чаклуни). Натомість є цікава міфологема про харизматичний документ, викрадений злими силами, – «пропалу грамоту» (пор. повість Гоголя).

Приєднання України до Росії набуло характеру акту, не стільки юридичного і дипломатичного, скільки міфологічного. Рішення про перехід з-під руки польського сюзерена під руку російського царя було урочисто прийняте в Переяславі у 1654 р. та супроводжувалося клятвою, але деякі полковники й вірне традиціям Могили керівництво церкви відмовились присягати. Це був тонкий дипломатичний хід гетьмана Хмельницького, який після урочистої присяги вимагав відповідного акту з боку царя. Російський уряд відповідав, що цар не може приймати Україну на будь-яких умовах, тому що угода між ним та підвладним є протиріччям до природи абсолютної влади. Внаслідок тривалих переговорів формулою «цар наказав, бояри приговорили» акт приєднання усе ж зрівняли до певної угоди з пунктами умов, а урочисте Переяславське рішення підкреслювало його добровільний характер і, тим самим, – суверенність України як його суб'єкта. Втім, усі ці дипломатичні хитрощі в умовах Росії виявились ні до чого. «Угоду» забули і навіть загубили, що найдивнішим чином збігається із міфологемою «пропалої грамоти».

Українське дворянство, зазнавши поразки у своїх спробах вирватись із цупких обіймів «старшого брата» в часи гетьмана Мазепи, усіляко намагалось виправдати свою політичну біографію, показуючи свої заслуги у боротьбі з поляками і татарами та свою вірність Росії («Історія Русів», написана невідомим автором на межі XVIII і XIX ст., є рішучим противником самого терміна «Україна» та вбачає в ньому польську інтригу). Водночас «Історія Русів» настільки переконливо викладає позиції супротивників союзу з Росією, що не складно побачити: ностальгія за автономією здатна перерости у щось більш радикальне. Основним мотивом, який надавав «Історії Русів» небезпечного звучання, був мотив про договірний характер відносин України та Росії, помітний для

тогочасного читача, навіть беручи до уваги похвали вірності козаків російському цареві.

Характерно, що перша у Східній Україні ХХ ст. програма, яка вимагала незалежності України, – брошура М. Міхновського «Незалежна Україна» (1990), – розвиває ідеї незалежності саме з цього вихідного пункту: не виконання Росією умов договору 1654 р. Характерно також, що юридичне підпорядкування Радянської України наддержаві СРСР було оформлене якоюсь Союзною угодою 1922 р., яка на початку фігурувала окремо, потім згадувалась у перших рядках тексту союзної Конституції, аж поки згадки про неї не зникли, як пропала грамота. У 1989 – 1990 рр. про союзний договір згадали, розпад Союзу РСР відбувався у формі денонсації цього договору, про який не було відомо, чи існує він юридично, – його ніхто не відмінював, але ніхто й не згадував, коли приймалися Конституції 1936 і 1978 рр. Міфічна «пропала грамота» дозволила у 1991 році максимально правдоподібно (з дотриманням вимог правового акта) розлучити Україну з Росією. Це свідчить про відносність кордонів між правом, ідеологією та міфом у російських імперських умовах.

Як і кожна імперія, Росія створювала політичну систему, не санкціоновану ніякими етнокультурними та іншими ідеологічними традиціями, крім абстрактного посилення на божественне походження влади та, відповідну до цієї системи, надетнічну імперську культуру. За своєю суттю традиція імперії залишалася російською, але завдяки принципові незалежності влади від ідеологічних виправдань існувала напруженість між імперським *Gesellschaft* і російським *Gemeinschaft*.

Частка України у розвитку загальноімперської культури була досить великою. Для найбільш тверезомислячих українських елементів було ясно, що вирішення національних завдань можливе лише через зруйнування імперського центру та посилення демократичних і федералістських тенденцій. Тому, як не дивно, українські течії знаходили підтримку переважно не в космополітично-імперських, а в націоналістично-російських колах. Досить виразно це відбилося у стосунках між українськими і російськими слов'янофілами, а на завершальних етапах історії імперії – у стосунках між націонал-комуністами Л. Кравчука й антигорбачовською російською федеративною владою Б. Єльцина.

Українська проблема полягала в тому, що три тенденції кожного визвольного руху ХІХ – ХХ ст. – національно-визвольна, ліберально-демократична і соціальна – у нас існували як три відмінні рухи, у трьох різних політичних площинах. І соціалізм, і ліберально-демократичний рух, із його тяжінням до раціонально побудованої, культурної та європейської політичної нації, найчастіше не втримувались у межах національного простору і ставали загальноімперськими, загальноросійськими. Національно-визвольний рух спирався на *comunitas*, на етнокультурну спільність з ірраціональними гаслами. Він приваблював переважно емоційно-поетичні натури, опираючись на представників гуманітарної науки, а прагматичних і раціонально мислячих лідерів було зовсім небагато.

Жорстка авторитарна влада була встановлена «якобинцями»-комуністами після революційного вибуху 1917 року. Але «тоталітарний» режим СРСР, з нечуваними, нелюдськими умовами, визрівав протягом десятиріччя 1928 – 1938 рр. й був завершений великим терором та – ідеологічно – догматизацією комуністичної міфології в євангелії Компартії – «Короткому курсі історії ВКП(б)». Після смерті його творця комуністичне керівництво вже ніколи не могло наважитись на повне відновлення тоталітарної системи, яке вимагало масових терористичних заходів. Тоталітарний режим, зокрема ідеологічний контроль, ставав усе слабшим й вивітрювався протягом майже чотирьох десятиліть. Перші несміливі спроби модернізації соціалістичного ладу і посттоталітарного партійно-державного режиму спричинили руйнування всієї системи.

Був можливий такий шлях виходу України з СРСР, яким пішли прибалтійські країни; у такому випадку режим 1917 – 1991, а можливо, й 1654 – 1991 рр. було б проголошено окупаційним, а усіх, хто з ним співпрацював, – колабораціоністами. Проте Україна не зазнала такої різкої зміни влади. Незалежна Україна формально є нащадком Української Радянської Соціалістичної Республіки, яка денонсувала Союзний договір й замінила Компартію на інші партійні та безпартійні сили. Від влади відсторонена лише верхівка старої номенклатури, відбувається процес повільного та поступового формування нової політичної еліти, в якому беруть участь і старі кадри, які давно відмовились від комуністичної ідеології.

Після здобуття незалежності, як в антикомуністичних політичних колах, так і в середовищі колишньої провінційної української еліти, що залишилася при владі, панувало уявлення про те, що криза випаде на долю Росії, а багату Україну вона мине. Керівництво тільки декларувало реформи – міркування лідерів були спрямовані на те, щоб вціліти у новій ситуації. Україна змушена була запровадити цінову лібералізацію під тиском Росії у 1992 році, намагаючись водночас отримати від неї дешеві рубльові кредити й енергоресурси. У 1992 році Україна пережила торговий шок, пов'язаний із підвищенням вартості імпортованих з Росії нафти і газу, а наступного року навалилася гіперінфляція. Внаслідок цього, за офіційними даними, у 1995 році порівняно із 1990-м обсяг валового внутрішнього продукту (ВВП) зменшився на 52 %, а споживчі ціни зросли в 118 000 разів, реальні доходи населення зменшилися на 55 %. 16 грудня 1994 року Україна оголосила про перехід до курсу реформ, й основним джерелом покриття дефіциту бюджету поступово стає не емісія, а зовнішні борги. У 1995 – 1996 рр. вдалося погасити зростання інфляції, але виробництво продовжує падати. На загрозу повного краху суспільство відповіло створенням тіньового сектора, який, за різними оцінками, охопив майже половину усієї економіки. Вивезення капіталу з України досягло розмірів зовнішнього боргу (1,6 – 2 млрд. доларів в рік). Витрати населення на купівлю доларів та іншої валюти майже в півтора раза перевищує річний дефіцит бюджету. Криміналізація життя набула небезпечного характеру.

Парадоксальність посткомуністичної ситуації полягає у тому, що класично ліві та ультраліві утопічні й міфотворчі сили є у нас пережитками минулого, а за соціально-психологічними параметрами, віковими ознаками тощо – зовсім не лівими, а типово консервативними елементами. Однак, провадячи боротьбу за відновлення втрачених традиційних ідеалів, посткомуністичні псевдоліві консерватори відновлюють і підтримують ідеологію та міфологію такого типу, які пов'язані з утопіями Оновлення, Майбутнього, Великої Мрії та Світлої Меті. Комунізм в наших умовах залишається месіанською політичною релігією, але її консервативний характер виявляється у догматичних орієнтаціях.

Праві політичні сили опираються на міфологеми іншого типу – консервативні ідеологеми «Відродження» певних

втрачених цінностей. Знову ж таки, парадоксальність ситуації полягає у тому, що консервативне Відродження виявляється динамічною конструкцією Нового Суспільства, творенням Держави («державотворенням»), створенням Нації з аморфної маси. Динамічний характер ідеології крайніх правих виявляється у здатності активно творити нові міфології.

Ідеологія комуністичного типу сьогодні опирається на ностальгічне світовідчуття, властиве для становища аномії. Хоч і парадоксально, вона успадкувала поширене у посттоталітарному суспільстві критичне ставлення до комуністичної «бюрократії». Така фундаменталістська критика режиму вбачала коріння зла у «зраді» партійно-державної верхівки ідеалам комунізму. В основі таких уявлень лежить міф про посередників між людьми й харизматичним лідером, які не витримали «випробувань» і тому загинули морально, «виродились, продаючи душу дияволу». Бюрократія-виродки в очах сучасного міфологічно мислячого обивателя – це сьогоднішнє керівництво України. Історія останнього десятиліття, в його уявленні, говорить про те, що Сталін мав рацію, викриваючи агентів світового імперіалізму, які прагнули реставрувати капіталізм та роз'єднати СРСР. Недоліком Сталіна і НКВД, з цієї точки зору, було те, що на лаву підсудних поруч із Бухарініми й Риковими, Каменєвими й Зінов'євими не сіли Горбачови і Кравчуки.

В умовах створення соціалістичної державності, коли усі чекали Світової Революції та Страшного Суду над капіталізмом, в суспільстві віруючих комуністів панувало пожвавлення, яке сміливо можна називати масовим психозом. Тому така параноїдальна особистість, як Сталін, могла стати улюбленим вождем. Відчуття прищестя чогось зовсім «нового» характерне і для хворої психіки, і для масових психозів зовсім здорових індивідів. По суті йдеться про атмосферу очікування «чуда».

Такого психозу немає у сучасних комуністів. Соціально-психологічною основою посткомуністичних настроїв є передусім неприйняття демократії та незалежності, що розглядаються як причина хронічних невиплат зарплатні та повного зубожіння. Джерелом міфології в таких умовах є не радість передчуття чуда, а ненависть до якогось Ворога, що зруйнував відносний добробут.

Протилежний полюс міфотворчості пов'язаний з консервативною утопією Відродження.

Важко отримати відповідь на запитання, що саме в минулому, які саме втрачені ідеали, який втрачений час хотіли б повернути ідеологи національного Відродження. Насправді відповіді їй не може бути, тому що міфологізоване Відродження не належить до якогось конкретного історичного часу. Воно є типовим прикладом «позаісторичного часу», часу літургійного, або священного, «вічного тепер», втраченого й оновлюваного національним духом. На відміну від комуністичного «світлого майбутнього», «світле минуле» потрібно не побудувати, а віднайти в національному духові історії. На першому етапі посткомуністичного режиму антикомунізм ототожнюється з націонал-демократією. Нині спостерігаємо тенденцію усе відвертішої апеляції до «зв'язків по крові», усе глибшого консерватизму з пожвавленням націоналістичної агресивності. Сили зла у цій міфологемі ототожнюються із зовнішніми інонаціональними силами й тими відторгненими, які продали національну душу чужинцям – виродками-перевертнями (буквально – перевертнями з міфу, у переносному сенсі – українцями російської культури).

Міфологічна свідомість обидвох типів є агресивною і спроможною на деструктивні дії великої сили. Однак дослідження соціологів твердять, що суспільство не схильне підтримувати агресію. Ступінь впливовості радикальних політичних сил, що спираються на соціальну чи національну міфологію, вкрай невелика. Основне політичне тло визначається апатією та фрустрацією. Так, за даними соціологічного опитування, проведеного Національним університетом «Києво-Могилянська Академія» та Київським міжнародним інститутом соціології наприкінці 1996 року, які проаналізував В.Хмелько, за кандидатів Комуністичної партії та двох близьких до неї партій – Соціалістичної та Селянської – висловили наміри голосувати 15,9 % потенційно активного електорату. За всі основні партії центристського і правого напрямку готові голосувати 19,4 % потенційно активного електорату. 72 % дорослого населення, чи майже дві третини (63%) потенційно активного електорату не зробили свій вибір у існуючих партійних координатах України.

Оцінюючи більш віддалену перспективу, населення країни виявляє якщо не віру, то сподівання на краще. Це дозволило соціологам зробити висновок, що «масова свідомість у цілому досі не дійшла до межі крайнього виявлення песимістичних настроїв – відчаю та зневіри» (Бандурович, с.69). За таких умов

урядові, міліції, парламенту, а також комуністам і націоналістам населення України довіряє ще менше, ніж астрологам (ступінь довіри останнім у 1994 – 1996 рр. – становить 17 – 18 %). Релігійність суспільства зросла досить швидко: на Бога сподіваються десь дві третини населення. Сподіваються, переважно, на себе і на своїх близьких (див.: Головаха).

Аномія не досягла тієї глибини, коли суспільство охоплюють пароксизми на кшталт комуністичних революцій чи краху на основі очікувань негайного багатства, як в Албанії. Проте маємо й не менш неприємну перспективу: на тлі зневажання усіх форм політики взагалі – диктатура «сірих», авторитаризм, подібний до білоруського, хоча, можливо, орієнтований, на неокапіталістичне економічне чудо.

ПРИМІТКИ

1. Бандурович О. Суспільні настрої. Майбутнє України в дзеркалі громадської думки. // Україна в 1996 році. – К., 1997.
2. Головаха Є. Демократія чи авторитаризм. // Політичний портрет України. – К., 1996. – № 17.
3. Паніна Н. Аномія в посткомуністичному суспільстві.